

АНТОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В МЕЖАХ МІКРОГРУПИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ШИРИНИ

У статті висвітлюється питання антонімічних відношень, які виникають між якісними прикметниками на позначення ширини, з'ясовується специфіка їх мовної реалізації, репрезентуються особливості розвитку та функціонування (паралельного або непаралельного) протиставних відношень між членами антонімічних пар.

Ключові слова: антонімія, антонімічні відношення, якісні прикметники, лексико-семантична група, семантичний аналіз, антонімічна пара, парадигматичні характеристики, синтагматичні характеристики.

Прикметники *широкий* – *вузький* загальнономовні антоніми [4, 194 – 195]. Антонімічні прикметники мають різний значеннєвий обсяг: семантична структура прикметника *широкий* [5, XI, 456 – 459] об'єднує вісім сем, значеннєвий обсяг лексеми *вузький* [5, I, 784] – три.

Протиставляються номінативні значення слів *широкий* “який має велику ширину; протилежне вузький” та *вузький* “який має невелику ширину; протилежне широкий”: *Дивна порожнеча була в нього в грудях, у голові, йшов швидко, широкі й вузькі білі плити твердо слалися йому під ноги...* (П. Загребельний). Антонімам притаманна головна ознака загальнономовного протиставлення, а саме: у семантичній структурі кожного з них вже закладена протилежність, яка виступає невід'ємною ознакою номінативного значення.

Антонімізуються диференційні множники на позначення розмірів предметів, об'єктів у ширину: *широкий* – “який значно переважає своїми розмірами в ширину інші подібні, однорідні предмети” та *вузький* – “менший за шириною, тісніший, ніж потрібно, бажано”: *...стоять гуртом в хатині Всілякі речі: звівсь, як слон, великий стіл, Покірно несучи на широкій спині Вантаж книжок, об кут зіпершися без сил* (М. Бажан); *Ми сиділи в Гданську в ресторані, Край широкого, як світ, вікна, Про мистецтво речі полум'яні Говорили – майже без вина* (М. Рильський).

Словник української мови не фіксує антонімічного відповідника у семантичному складі прикметника *вузький* до семи слова *широкий* “який займає великий простір”, але в мовній практиці функціонує протиставний значеннєвий множник “який займає невеликий простір”: *Вони пливли кілька день то по широких, збурених розливах вод, то по вузьких лісових річках...* (П. Загребельний).

Не зафіксовані Словником української мови, але наявні у мовній практиці, протиставні семи прикметників *широкий* – *вузький* на позначення здатності вміщувати певну кількість когось, чого-небудь – *широкий* “здатний вміщувати велику кількість когось, чого-небудь” і *вузький* “такий у якому мало вільного місця, недостатньо простору через невеликі розміри”. Слід зазначити, що тотожні значення мають антоніми *просторий* – *тісний*. Їхнім значеннєвим планам властиві відповідно семи “широкий” (*просторий*) і “вузький” (*тісний*). Паралельне функціонування прикметників *просторий* і *широкий*, *тісний* і *вузький*, за умови актуалізації диференційних множників на позначення здатності предметів вміщувати когось, що-небудь, підтверджується мовною практикою: *Поле широке, там так загубишся, що й боги не постережуть. А пуца тісна. Від одного дерева до другого поки перейдеш, а вже тебе там хтось жде* (П. Загребельний); *У вузькому просторі між брамою й мостом ставало тісніше й тісніше, тіснява ще побільшувалася, здавалося, від гамору, який линув згори, де на просторому валу купчилося жіноцтво* (П. Загребельний).

Номінативно-похідне значення прикметника *широкий* “товстий, масивний, великий (про частини тіла); огрядний; дебелий, міцний поставою; кремезний” не має антонімічного відповідника в семантичній структурі лексеми *вузький*. Такий протиставний компонент є в значеннєвому складі слова *худий* [5, XI, 166] – “який має худе, сухорляве тіло; про частини тіла”. Антонімічні прикметники *широкий* – *вузький* позначають поперечний обмір осіб за умови ототожнювання цих лексем зі значеннями прикметників на позначення товщини: для позначення великої ширини вживаються прикметники *широкий* та *товстий*, малу ширину позначають *вузький* і *худий* / *тонкий*. “З одного боку, *широкий* використовується для позначення великої ширини, з другого – воно позначає не тільки обмір, а й форму, як у словосполученні *широке обличчя*, де величина обміру встановлюється не співвідносно з ідентичним виміром інших облич, а співвідносно з нормами пропорційності, що визначає і форму” [1, 93]. Група на позначення великої ширини тіла чи його частин представлена

прикметниками *широкий* та певною мірою рідковживаними *широкоплечий* (“який має широкі плечі” [5, XI, 461], *ширококістий* (“який має широкі, великі кістки” [5, XI, 460]) та *широколобий* (“з широким лобом” [5, XI, 460]). Антонімічна за значенням група на позначення малої ширини об’єднує слова *вузький*, *неширокий* (“який має невелику ширину; вузький” [5, V, 406]), *вузькоплечий* (“який має вузькі плечі” [СУМ не фіксує]), *вузькогрудий* (СУМ не фіксує). Протиставні лексеми *широкоплечий*, *ширококістий* – *вузькоплечий*, *вузькогрудий* стосуються виключно осіб, вони позначають розмір, бо розмір плечей, грудей може служити одним з вимірів тіла. Частина тіла людини прикметники *широкий* – *вузький* позначають лише у певному контексті: *Опісля був дід Родим. Власне, й не сам дід, а його рука, дві безмежно широкі теплі лопати [руки], які вигорнули маля з чорноти безнадійного шляху, а потім дивно торкалися хлопцевої голови...* (П. Загребельний); *...за широкою спиною в чоловіка спалахнула ціла суперечка, в якій одні доводили, що така лінія не варта нічого, бо справжню цінність має тільки творене в природній потребі й невимушеності, наприклад, слід птаха на узбережжі...* (П. Загребельний). За ступенем детермінованості сполучення *широка спина* наближається до фразеологічних (*заховатися за широку спину*).

Не має антонімічних відповідників диференціальний значеннєвий компонент семени *широкий* “який має розложисте гілля” (про дерево, кущ); наприклад: *Тільки й було тут кийвського, що дерева; високі, буйнолісті, розложисті, широкі, дерева приховували неоковирність монастирських кам’яних будовань, але водночас і виказували їхню тяжкість, їхній, сказати б, чужий для сеї щедрої землі дух твердості, суворості, черствості* (П. Загребельний).

Безеквівалентна сема “який не має видимих меж; безмежний, неосяжний” не має протиставних відповідників, можливо, тому, що називає виключно великі за обсягом речі, об’єкти, природні утворення (простір, море, океан, пустеля тощо), наприклад: *Ой, широкий цей світ, неосяжний світ* (М. Рильський); *...Сивоок не зауважував безлічі подій і речей, які його оточували, і, може, тільки згодом згадуватиме він час від часу перший солодкий захват від широкого світу, який відкрився йому ще тоді, як він уперше піднявся над землею, залізиши на дерево, щоб врятуватися від міцних зубів Зюзя...* (П. Загребельний).

Протиставляються семи на позначення розміру одягу, його деталей, взуття: *широкий* “великий у ширину, який не облягає тіла, не обмежує рухів (про одяг, його деталі, взуття)” та *вузький* “малий за шириною, який облягає тіло, не обмежує рухи (про одяг, його деталі, взуття)” (*капелюх з широкими – вузькими крисами*). Наприклад: *У нас форма була така: Жовті чоботи, сині галіфе з білими вузькими кантами, френчі захисного кольору... У старшин було все так само, тільки лампаси на галіфе широкі...* (В. Сосюра).

До значеннєвої структури лексеми *широкий* входять переносні безеквівалентні семи: 1) “здійснюваний легко, невимушено, з великим помахом рук, ніг тощо (про рухи, кроки і т. ін.)”: *Ще про “Молодняк”, комсомольську організацію молодих письменників, на чолі якої був Павло Усенко, сухолиций, з гострими очима і широкою походкою юнак* (В. Сосюра); *Водяник широкими скоками мчить по схилу, збиваючи за собою вітряні завороти* (С. Тудор); 2) “значний обсягом”: *І от я знову чую твоє дихання, твій нешвидкий, приглушений голос...; чую широку музику твоїх мрій і сподівань...* [пам’яті Ю.Яновського] (М. Бажан); *Мовна політика Української держави сприяє явищу запозичення, оскільки воно відображає широкі процеси взаємодії мов, формування шару інтернаціональної семантики, яка висвітлює реальні немовні сфери знань і культури соціумів* (З журналу); 3) “значний охопленням чогось”: *Про те, що українському національному етикету властива широка модально-емоційна гама значень і відтінків, ледь помітних нюансів, свідчить низка синонімічних лексем* (З журналу); 4) “який розноситься на велику відстань (про мелодію, пісню)”: *І досі любий вам Широкий шум, що в верховітті грає* [Міцкевичу] (М. Рильський); 5) “значний за поширенням”: *...Ярослав хотів вивести Русь на широкі простори світу, але бачив водночас, що розгублює багато свого, рідного, без чого в світі показуватися нема ні потреби, ні слави...* (П. Загребельний); 6) “наданий кому-небудь у повному обсязі (про права, можливості)”: *Дідів брат Андрій не захотів лишатись на землі, ...і став вчитись..., він закінчив, без широкої допомоги, юридичний факультет Воронежського університету і дослужився до председателя окружного суду* (В. Сосюра).

Протиставляються переносні значеннєві показники прикметників *широкий* “великий кількісно” та *вузький* “невеликий кількістю, чисельністю, обсягом”. Наприклад: *“Звенигора” не*

мала великого успіху серед так званої **широкої** публіки (М. Бажан); *Фальсифікацією виборів займалися люди, що мають широку популярність у вузьких колах* (З газети).

Протиставляються семи слів *широкий* “значний за поширенням, інтересами; з подробицями, докладний, вичерпний” та *вузький* “позбавлений широких поглядів, замкнутий у колі особистих інтересів; пов’язаний з певною галуззю; спеціальний”, наприклад: у *широкому розумінні (слова)* (у загальному значенні (слова), зрозумілому для всіх) та у *вузькому розумінні (слова)* (у конкретному значенні; у спеціальному, професіональному, точному, специфічного значенні). Сема семема *широкий* “значний за поширенням” активніша у функціонуванні за антонімічний їй значеннєвий множник, можливо, тому, що в практиці мовного колективу знаходить ширші інтерпретації, наприклад: “*Диво*” – роман про Київську Русь доби Ярослава Мудрого. На *широкому* тлі історичних подій показано спорудження славнозвісного шедевр давньоруської архітектури – Софіївського собору в Києві (П. Загребельний).

Антонімізуються семи слів *широкий* “який охоплює, поширюється на багатьох; масовий; доступний великій кількості людей” та *вузький* “який охоплює небагато або небагатьох”, напр.: У межах загальноживаної лексики виділяються, звичайно, вузгі за кількісним складом, але конкретніші за значенням групи слів, що позначають предмети побуту в *широкому* розумінні, потрібні для забезпечення життєдіяльності людей, явища природи, процеси трудової діяльності, економічні, суспільно-політичні, морально-етичні поняття тощо (З журналу) та *Загальна зацікавленість громадян проблемами державності, політики, економіки у зв’язку з надією на власний добробут зумовила появу в їхньому щоденному мовленні термінів зі спеціальних, вузьких сфер* (З журналу); *предмети (товари) широкого вжитку* (предмети (речі), які мають широке використання, застосування) та *предмети (товари) вузького вжитку* (предмети (речі), які знаходяться спеціальному, специфічному використанні).

Не антонімізуються переносні безіквівалентні семи, що входять до структури слова *широкий* “який має великий розмах, нічим не обмежений”: *На повне серце пий земне життя широке...* (М. Рильський) та “значний глибиною, силою (про почуття, душевні переживання тощо)”: *Він промовчав про те справжнє широке почуття, яке прийшло до нього після зустрічі з молодою актрисою Тамарою, що стала його дружиною на всі двадцять шість років подальшого життя...* (М. Бажан).

Визначальна риса антонімії – опозитивність. Одна з типових фонологічних опозицій – протиставлення за часокількістю голосних (*довгих – коротких*). За ступенем відкритості ротової порожнини голосні поділяються на *широкі* та *вузькі*.

Прикметник *вузький* вживався переважно з конкретним значенням. Помітне розширення його семантики спостерігається, як в *широкий*, в 30-ті – 40-ві роки XIX ст., яким був властивий особливо інтенсивний розвиток лексики. У цей період поширилися переносні вживання для характеристики осіб, поглядів, ідей (*вузькі* погляди, ідеї – *широкі* погляди, ідеї) [1, 47].

Поділ антонімічних прикметників *широкий – вузький* на конкретні та абстрактні, який ґрунтується на розрізненні логіко-предметного змісту, є умовним. Адже навіть конкретні за своїм значенням слова мають широку змістову структуру, що об’єднує різні рівні абстрактності. Так, семема *широкий* у першому – третьому значеннях об’єднана загальним показником “який має велику протяжність по горизонталі”, в у п’ятому – сьомому значеннях, поєднуючись з абстрактними назвами, набуває переносних значень; семема *вузький* має менший значеннєвий обсяг, і тому загальна сема “який має невелику протяжність по горизонталі” притаманна першому значенню, а переносні значення реалізуються шляхом поєднання абстрактних назв з ЛСВ другого значення.

Загальномовні антоніми *широкий – вузький* на позначення великої – малої ширини предметів, об’єктів, осіб, не мають повної симетрії. У ряді значень ці антоніми відрізняються сферами вживання тому, що прикметник *широкий* органічніше виступає характеристикою різних понять, сприймаючись як позитивно-оцінний.

Прикметник *широкий* виступає без протилежного члена як складова частина стійких сполук, фразеологізмів. Механізм опредмечування позапредметних сутностей та їх реалізація в сталих мовних сполуках, раціональних, зрозумілих, виразних, відомих, характерний для багатьох мов. Найпродуктивнішим й універсальним інструментом опису, уявлення, зображення та вираження оцінки того, що відбувається у зовнішньому та внутрішньому світі, стала сама людина. Прикладами антропоцентричних фразеологізмів з компонентом *широкий* є такі: *за широкою спиною* (під чієюсь опікою, захистом); *широка кість, широкий у кості* (коренаста, кремезна людина); *широка усмішка* (щира, радісна усмішка); *широкі очі* (розширені

від переляку, страху чи здивування очі); *на широку ногу* (багато, розкішно жити); *ставити (поставити) на широку ногу* (ініціативно, не рахуючись з витратами, щось організувати); *широка натура (вдача)* (а) про характер енергійної людини; б) людина, здатна на легковажний вчинок, щоб показати свою щедрість, великодушність і т. ін.; в) щедра, щира вдача); *широке серце*; *широка душа* (щедра, щира вдача); *широкий жест* (а) помах рукою, яким хто-небудь виявляє свою гостинність, щедрість, великодушність тощо; б) вчинок, обіцянка чого-небудь з метою показати свою щедрість, безкорисливість, великодушність).

Крім фразеологічних сполук такого типу, семема *широкий* виступає складовою фразеологізмів та стійких мовних сполук *широкий екран* (кіноекран зі збільшеним полем зору, який наближає сприйняття фільму до умов реального бачення); *вибиватися (вибитися) на широку дорогу* (після довгих шукань, невдач забезпечувати собі помітне місце в суспільстві); *виходити (вийти) на широку дорогу* (досягати певного розвитку, розквіту, успіхів у чомусь); *широкий шлях*; *широка дорога* (напрям, шлях, який містить великі можливості для розвитку чого-небудь); *іти (йти, податися тощо) у широкий світ* (залишаючи свій дім, іти куди-небудь надовго, далеко); *піти широким світом* (помандрувати); *широкий світ* (а) земна куля з усім, що на ній є; б) дуже багато людей); *широким фронтом* (повсюди, у значних масштабах); *набирати (набувати) широкого розголосу* (ставати широковідомим, популярним, привертати загальну увагу).

Прикметник *вузький*, що позначає невелику, малу ширину, вживається в сталих словосполученнях, фразеологізмах, прислів'ях, як правило, у протиставленні з прикметником на позначення великої ширини. Наприклад: у фразеологічних сполуках у *широкому розумінні [цього] слова* (у загальному значенні (слова), зрозумілому для всіх) – у *вузькому* [строгому, професійному, тісному, точному та ін.] *розумінні [цього] слова* (у конкретному значенні; у спеціальному, специфічному значенні); у народному прислів'ї *До панського двору ворота широкі, та з двору – вузькі*.

Змістова структура прикметника *широкий* становить ієрархічну систему, в якій ступінь самостійності та сфера використання значень перебувають у залежності від характеру зв'язку слова з тими предметами, які вони позначають. Вже перше значення лексеми *широкий* викликає асоціативне уявлення про велику площу, розмір предмета, формується значеннєвий компонент “великий простір”, який стає базою значення “який займає великий простір” (широке поле, море). Далі виникає асоціація уявлення неосяжності, з'являється сема “який не має видимих меж”, на базі якої утворюються метафоричні семантичні множники “значний за поширенням”, “значний за обсягом”, “який охоплює багатьох”. Семантичний зміст лексеми *вузький* так само становить ієрархічну систему, хоч і не таку розвинену й розгалужену, як в антонімічного слова. Перше значення семени *вузький* викликає в уяві невеликий предмет, об'єкт. На цьому ґрунті формується значення “менший за шириною, тісніший”. Ознака обмеженості викликає асоціації, на основі яких формуються метафоричні семи “який має обмежені можливості”, “який охоплює небагатьох”, “позбавлений широких поглядів”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Линник Т.Г. Параметричні прикметники і їх становлення / Линник Т.Г. – К.: Наукова думка, 1982. – 198 с.
2. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови / Лисиченко Л.А. – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1997. – 129 с.
3. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / [отв. ред. Б.А. Серебренников]. – М.: Наука, 1972. – 563 с.
4. Полюга Л.М. Словник антонімів української мови / Полюга Л.М. / [за ред. Л.С. Паламарчука]. – 2-е вид., доп. і випр. – К.: Довіра, 2001. – 275 с. – (Словники України).
5. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / [ред. кол.: І.К. Білодід (голова)]. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
6. Сырбу Р. Семный анализ антонимов (методический аспект) / Сырбу Р. // Русский язык за рубежом. – 1975. – № 5. – С. 86 – 89.
7. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология: Учеб. для филол. спец. вузов. – 3-е изд., испр. и доп. / Фомина М.И. – М.: Высшая школа, 1990. – 415 с.
8. Українська мова: Енциклопедія [редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін.]. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – 833 с.

В статтю охарактеризовані антонімічні відношення, які виникають між якісними прилагательними, характеризуючими ширину, визначається специфіка їх мовної реалізації, кваліфікуються

особенности развития и функционирования (параллельного или непараллельного) противопоставительных отношений между членами антонимических пар.

Ключевые слова: антонимия, антонимические отношения, антонимическая пара, качественные прилагательные, лексико-семантическая группа, семантический анализ, парадигматические характеристики, синтагматические характеристики.

The article deals with the research of antonymous relations between qualitative adjectives, revealing the specific character of development and functioning (parallel or unparallel) of opposite relations between the members of antonymous pairs.

Key words: antonymy, antonymous relations, qualitative adjectives, lexical and semantic group, semantic analysis, antonymous pair, paradigmatic characteristics, syntagmatic characteristics.